

Дослідження особливостей трансформації особистісного смислу професійної діяльності у молодих фахівців

Н.Ф.Шевченко. Дослідження особливостей трансформації особистісного смислу професійної діяльності у молодих фахівців. Стаття висвітлює результати дослідження особливостей трансформації особистісного смислу професійної діяльності у молодих фахівців. Особистісний смисл розглядається як стрижнева основа професійної діяльності, як один з найважливіших факторів її успішності. На основі емпіричних даних, отриманих під час пілотажного дослідження, виявлені та проаналізовані сполучення особистісних властивостей, які є детермінантами трансформаційних змін у смисловій сфері молодих фахівців та опосередковано впливають на смислові вибори у межах професійної діяльності.

Ключові слова: смисл, особистісний смисл, смислова сфера особистості, молоді фахівці, професійна діяльність, смислові структури, детермінанти трансформації, дослідження смислової реальності.

Н.Ф. Шевченко. Исследование особенностей трансформации личностного смысла профессиональной деятельности у молодых специалистов. В статье поданы результаты исследования особенностей трансформации личностного смысла профессиональной деятельности у молодых специалистов. Дан краткий анализ категорий «смысл» и «личностный смысл». Личностный смысл рассматривается как стержневая основа профессиональной деятельности, как один из важнейших факторов ее успешности. На основании эмпирических данных, полученных во время пилотажного исследования, выявлены и проанализированы сочетания личностных особенностей, которые являются детерминантами трансформационных изменений в смысловой сфере молодых специалистов и опосредованно влияют на смысловые выборы в рамках профессиональной деятельности.

Ключевые слова: смысл, личностный смысл, смысловая сфера личности, молодые специалисты, профессиональная деятельность, смысловые структуры, детерминанты трансформации, исследование смысловой реальности.

Постановка проблеми. Свідомість (як відображення об'єктивної дійсності) та діяльність (як перетворення дійсності) є

основними характеристиками людини. Специфічна особливість людської діяльності полягає у можливості її свідомої регуляції. Джерелом та регулятором діяльності є реальний смисл. Останнім часом невпинно зростає інтерес до смислової сфери особистості, проте в теоретичному плані проблема смислу залишається однією з найскладніших.

Упродовж тривалого часу феномен смислу був і залишається в центрі уваги багатьох поколінь учених: в працях представників вітчизняної філософії та духовної психології як її складової (М.М. Бахтін, М.О. Бердяєв, Л. Франк, В.С. Соловйов, В.В. Налімов), у працях найвідоміших представників західної психології (А. Адлер, В. Франкл, К. Роджерс, Р. Мей, А. Маслоу, Д. Бьюдженталь та ін.), у фундаментальних працях вітчизняних психологів (Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв, О.Г. Асмолов, Є.З. Басіна, Б.С. Братусь, О.Є. Насиновська, Є.В. Суботський, Б.В. Зейгарнік, В.В. Столін, Ф.Ю. Василюк, О.Ю. Артемьева, Д.О. Леонтьєв та ін.).

Разом із тим, можна констатувати недостатність досліджень, спрямованих на вивчення змісту й динаміки особистісного смислу професійної діяльності та її проявів в ході професійного становлення. Аналіз психологічних детермінант, які обумовлюють трансформації особистісного смислу професійної діяльності, дозволить наблизитись до усвідомлення психологічних механізмів переструктурування смислової сфери суб'єктів професійної діяльності з метою її корекції у напрямку розвитку спрямованості на реалізацію професійної діяльності.

Метою статті є висвітлення результатів дослідження особливостей трансформації особистісного смислу професійної діяльності у молодих фахівців.

Аналіз стану розробленості проблеми. У вітчизняній психології одним із перших звернувся до проблеми смислу як психологічної категорії Л.С. Виготський. У ранніх працях поняття смислу аналізувалося автором у традиційній для лінгвістики опозиції «смисл-значення». Це протиставлення в психології пов'язано, перш за все, з відокремленням соціально-історичного досвіду і його індивідуального відбиття у життєдіяльності людини. Пізніше, використовуючи поняття смислу у ході аналізу свідомості, Л.С. Виготський висуває важливу гіпотезу про те, що мовлення утворює зміни у свідомості і надає свідомості смислової будови. При цьому автор має на увазі саме вербальні смисли. Перехід до психологічної трактовки поняття «смисл» намітився тоді, коли Л.С. Виготський підняв питання про смислову регуляцію діяль-

ності та ввів поняття «переживання», яке містить в собі ідею про смислові утворення особистості. Вивчаючи смислову регуляцію діяльності, автор вводить поняття «смислового поля», під яким мається на увазі усвідомлювана людиною актуальна ситуація її поведінки. При осмисленні людиною цієї ситуації в ході реальної діяльності змінюються і смислове поле, і самі дії. Отже, динаміка реальної ситуації перетворюється у динаміку думки, і навпаки. До того ж, в процесі осмислення, окрім інтелектуальних процесів, наявний і емоційний компонент. Так виникає переживання (афективне ставлення до дійсності), яке, за Л.С. Виготським, є одиницею дослідження особистості та середовища у їх єдності [1].

Виклад основного матеріалу. Поняття «смысл» ввів О.М. Леонтьєв. У його дослідженнях це поняття характеризує реальні життєві відношення як людини, так і тварини. Тим самим проблема смислу була виведена з площини свідомості у площину породжуючих цю свідомість реальних життєвих відносин суб'єкта. «Отже, смысл є не категорією самої дійсності, взятої абстрактно, окремо від суб'єкта, але й не є категорією суто суб'єктивною. Це є суб'єктивно-об'єктивна категорія» [2, с. 207-208]. Поняття смислу вказує на те, що індивідуальна свідомість не може бути зведена до безособистісного знання; через належність живому суб'єкту та включеність у систему його діяльностей, вона завжди упереджена.

О.М. Леонтьєв обговорює також питання про форму існування особистісного смислу у діяльності. В якості однієї з основних рис смислу автор відмічає його нестійкість та мінливість. Чисельні факти дозволили йому дійти висновку про те, що динаміка смислу обумовлена динамікою діяльності суб'єкта. Смысл сам по собі не може зв'язати свідомість із зовнішнім світом; реально цю функцію виконує діяльність, яка хоч і спрямовується смыслом, однак здійснюється реально в зіткненні з предметом у його об'єктивних та стійких властивостях і змінюється згідно з реальним предметом та його реальними властивостями. Отже, особистісний смысл – це зв'язуюча ланка між свідомістю та діяльністю [3].

Згідно з думкою О.М. Леонтьєва, особистісний смысл – це «індивідуалізоване відображення дійсного ставлення особистості до тих об'єктів, заради яких розгортається її діяльність» [4]. У цьому визначенні можна виділити два важливих моменти. По-перше, сполученням «індивідуалізоване відображення» автор вказує на неповторність та своєрідність особистісного смислу,

що, в свою чергу, обумовлено іншими внутрішньоособистісними утвореннями. По-друге, розуміння особистісного смислу через «ставлення особистості» посилює його суб'єктивний характер, адже ставлення мають на увазі не тільки об'єктивний зв'язок особистості з її оточенням, а, перш за все, її суб'єктивну позицію в цьому оточенні.

Всебічне та системне розуміння категорії смисл знайшло своє відображення в дослідженні цього феномена Д.О. Леонтьєвим, який розкрив класичні та некласичні підходи до розуміння цієї категорії. Автор описує три площини існування смислу, які утворюють його «грані» і співвідносяться з категоріями особистості, свідомості та діяльності. Перша з них, що відображає онтологічний аспект смислу, – це площина об'єктивних відносин між суб'єктом та світом. Тут об'єкти, явища та події дійсності мають для суб'єкта життєвий смисл і відбиваються на його життєдіяльності. Друга площина відображає феноменологічний аспект смислу – це образ світу у свідомості суб'єкта, одним з компонентів якого є особистісний смисл як форма пізнання суб'єктом його життєвих смислів, відображення їх у свідомості. Третя площина містить в собі неусвідомлювані механізми внутрішньої регуляції життєдіяльності – смислові структури особистості. Ця площина є діяльнісним або регуляторним аспектом смислу.

Смислові структури (діяльнісний аспект) складають смислову сферу особистості і функціонують як внутрішні регуляторні механізми, які впливають на протікання процесів діяльності та психічного відображення. Смислова сфера особистості – це певним чином організована сукупність смислових утворень (структур) і зв'язків між ними, які забезпечують смислову регуляцію цілісної життєдіяльності суб'єкта у всіх її аспектах. Виділено шість регуляторів діяльності: особистісний смисл, смисловий конструкт, смислова установка, смислова диспозиція, мотив та особистісна цінність. Ці складові смислової сфери організовані у трирівневу систему, де найвищий рівень представлений особистісними цінностями, середній рівень – смисловим конструктом та смисловою диспозицією, найнижчий рівень – мотивом, особистісним смислом і смисловою установкою. В межах однієї окремої діяльності існують і реалізуються тільки складові останнього, нижчого рівня. Решта складових мають «трансситуативний та наддіяльнісний характер» [5, с.154].

Функція особистісного смислу як елементу системи смислової регуляції полягає в презентації суб'єктові в образі місця і ролі відображуваних об'єктів і явищ дійсності його життєдіяльності.

Існують два механізми, завдяки яким реалізується вищеописана функція особистісного смислу: емоційна індикація і трансформація психічного образу. Отже, особистісний смисл об'єктів і явищ дійсності – це складова образів сприйняття і представлення відповідних об'єктів і явищ, що відображає їх життєвий смисл для суб'єкта і презентує його суб'єктові за допомогою емоційного забарвлення образів і їх трансформацій [5].

Дослідження категорії «смысл» є актуальним й цінним для різних аспектів життєдіяльності людини, однак найбільшу значимість, на наш погляд, вони здобувають для професійної сфери, адже одним з ключових критеріїв процесу професійного становлення фахівця є наявність у нього особистісного смислу професійної діяльності. Особистісний смисл, який постає регулятором діяльності, виступає безпосередньою внутрішньою спонукальною силою активності суб'єкта, є вагомою умовою успішного здійснення професійної діяльності. В цьому контексті актуальним і своєчасним, з огляду накопиченого психологією досвіду дослідження вказаного феномена, є вивчення особливостей становлення і трансформації його на початковому етапі професіоналізації.

У процесі навчання у вищих навчальних закладах в значній частини випускників формується стійка мотивація до якісного виконання своєї професійної діяльності в майбутньому. За нашими спостереженнями, в значній кількості випадків ця мотивація руйнується під впливом чинників, які не мають відношення до змістовної складової професійної діяльності (наприклад, низька зарплатня, погані стосунки з колегами та керівництвом, підвищена відповідальність тощо), що призводить до трансформації особистісного смислу професійної діяльності.

Безумовно, ситуація, в якій опиняються молоді фахівці на самому початку своєї трудової діяльності, є для них критичною, тому що ставить кожного перед обранням одного з двох можливих шляхів: здійснювати власну професійну діяльність в тому обсязі і на тому рівні, як це і уявлялось під час навчання, або відмовитись від своєї мрії і лише «імітувати» професійну діяльність, находячи цьому розумне виправдовування, чи взагалі, не витримавши тиску обставин, змінити професію на більш прийнятну з різних точок зору.

Підаючи цю ситуацію психологічному аналізу, ми можемо сказати, що внутрішня мотивація сприяє наданню професійній діяльності позитивного значення, а зовнішня мотивація-стимулювання спонукає свідомість до зміни цього відношення на про-

тилежне (знання не потрібні, немає житла, нічим годувати родину). Вибір шляху подальшої реалізації професійної діяльності може свідчити про те, що позитивне її значення, як і його особистісний смисл, зберігаються. Відмова від реалізації професійної діяльності (в тій чи іншій формі) означає втрату нею позитивного значення і зміну його на протилежне, що призведе до набуття цим значенням негативного особистісного смислу і обов'язково вступить у суперечність із внутрішнім мотивом. Навіть якщо в разі впливу зовнішнього мотиву-стимулу особистісний смисл і наповниться новим змістом, набуде статусу позитивного (висока зарплатня, перспектива набуття житла, можливість культурного відпочинку тощо), наявність суперечності буде усвідомлюватись аж до повного «вигорання» мотиву.

Мета дослідження полягає у виявленні детермінант та механізмів трансформації особистісного смислу професійної діяльності суб'єкта у процесі його становлення як фахівця, визначенні сполучень особистісних особливостей, які обумовлюють високий рівень ефективності функціонування смислової сфери та окремих її елементів.

Серед різних стратегій поведінки молодих фахівців ми виділили три, які чітко відображають трансформації особистісного смислу професійної діяльності. Згідно з цим, підставою для такого розподілу стали розроблені нами критерії, сформульовані на основі ранжування цінностей за тестом М. Рокича.

До першої групи були віднесені респонденти, у яких провідне місце (1–6 місце в ієрархії цінностей) займають цінності професійної самореалізації, а саме: активне діяльне життя, цікава робота, можливість творчої діяльності, повне використання своїх можливостей та здібностей, розвиток та пізнання.

До другої групи були віднесені респонденти, у яких ці ж самі цінності займають, в основному, останні місця в ієрархії (13–18 місце), поступаючись місцем цінностям, що не відносяться до професійної самореалізації (здоров'я, щасливе сімейне життя, любов, наявність вірних друзів тощо).

Критерієм для відбору до третьої групи був факт зміни професії.

Проведений аналіз наукової літератури дозволяє констатувати, що стратегії поведінки суб'єкта в межах професійної діяльності обумовлюються певними комбінаціями його особистісних властивостей. Співвіднесення цих комбінацій зі структурою смислової сфери особистості вказує на наявність суперечностей між смисловими структурами.

В основу дослідження було покладено *припущення* про те, що психологічними детермінантами трансформації особистісного смислу професійної діяльності є суперечності між структурами смислової сфери суб'єкта професійної діяльності. Ці суперечності породжуються низкою певних особистісних властивостей, які опосередковано впливають на вибір стратегії поведінки фахівця.

Вивчення смислової сфери особистості ставить перед дослідниками проблему вибору адекватних методів її діагностики, яка давно заявлена у психології як досить складна. «...Смислова реальність проявляє себе у різноманітних формах і не може бути зведена до однопорядкових структур; отже, для аналізу різних її аспектів потрібні різні методи та методичні підходи» [5, с.316]. Проведений аналіз діагностичного інструментарію показав відсутність спеціальних методик для вивчення смислової сфери як інтегральної характеристики особистості. Однак існує широкий спектр перевірених методик, що можуть бути використані для створення психологічного портрета смислової сфери особистості, зокрема таких її параметрів, як особистісні цінності, смислоутворювальні мотиви, характер та спрямованість смисложиттєвих орієнтацій, що задають координати розвитку професійної активності, змістовні особливості уявлень про смисл «Я». Виходячи з цього, був підібраний комплекс психодіагностичних методик, які дозволять дослідити індивідуальні особливості смислової сфери молодих фахівців.

Проблема смислу в психології завжди ставилась і вирішувалась у нерозривному зв'язку із мотивацією діяльності. У контексті смислової регуляції діяльності мотив виступає як смислова структура, що формується ситуативно та визначає суб'єктивний смисл, який набувають для людини обставини її життєдіяльності. Мотив проявляє себе у феномені спрямованого спонукання до діяльності, механізм якого має смислову природу. Зв'язок мотиву зі смислом чітко представлений у визначенні смислу як відношення мотиву до мети, у самому терміні «смислоутворювальний мотив», у ствердженні, що «розвиток смислів – це продукт розвитку мотивів діяльності», а також у зазначенні про те, що «питання про смисл є завжди питанням про мотив» [6, с.282].

Для дослідження мотиваційних механізмів трудової активності ми обрали «Методику вивчення професійної мотивації» І.Г. Кокуріної. В її основі лежить ідея про те, що саме структура смислових уявлень людини про найбільш важливі стимули її діяльності є сферою психічної реальності, що може допомогти

зрозуміти як особливості особистості в праці, так і особливості самої трудової діяльності. Смыслоутворювальні мотиви трудової діяльності, які діагностуються за допомогою цієї методики, були виокремлені авторкою на основі теоретичного аналізу наукової літератури та опису тих смислових відношень, що виникають під час функціонування людини в діяльності. На основі заповненого бланку респондента будується профіль, який складається з розподілу показників смыслоутворювальних мотивів.

Для дослідження особистісних цінностей було обрано методику Ш. Шварца, яка має достатньо розроблену теоретичну основу. Цінності, в яких відображається досвід життєдіяльності соціальної групи, інтеріоризуються та включаються у структуру особистості в формі особистісних цінностей, які Д.О. Леонтьєв визначає як «ідеальну модель потрібного», вказуючи людині напрямок бажаного перетворення дійсності [7, 8]. Вони виступають як джерело життєвих смислів, які об'єкти та явища дійсності набувають в контексті потрібного. Процеси смыслотворення, що виходять від особистісних цінностей, неминуче відображають уявлення суб'єкта про можливість реалізації цих цінностей у житті, в тому числі і у професійній діяльності.

Для діагностики смысложиттєвих структур особистості, у яких відображається прагнення людини до віднайдення смыслу, нами було використано «Тест смысложиттєвих орієнтацій» Д. О. Леонтьєва.

Аналіз психологічних інтерпретацій смысложиттєвих орієнтацій особистості дозволяє окреслити деякі з найістотніших характеристик: структура смысложиттєвих орієнтацій становить ієрархічну єдність життєвих цілей, термінальних цінностей і смислів, зміст яких визначає вибір людиною найбільш значущих сфер самореалізації на певному етапі життєвого шляху; смысложиттєві орієнтації актуалізуються у свідомості людини, виконують функції спонукання, спрямування, стимулювання, регулювання, інтегрування процесу самореалізації суб'єкта, забезпечують переживання осмисленості життя.

Для дослідження самоствавлення як вираження смыслу «Я» суб'єкта використовувалась «Методика дослідження самоствавлення» С.Р. Пантелєєва. Осмислення суб'єктом своїх фізичних та соціальних характеристик здійснюється через призму осмислення своєї індивідуальності, своєї цінності як суб'єкта діяльності, як частини людства, як носія унікального життєвого досвіду.

З метою дослідження можливих протиріч у смысловій сфері було використано методику «Рівень співвідношення «цінності»

і «доступності» у різних сферах життєдіяльності» Є.Б. Фанталової. Методика призначена для виявлення ступеня дезінтеграції у мотиваційно-смісловій сфері та передбачає попарне ранжування понять-цінностей з числа «термінальних цінностей» М. Рокича за двома критеріями – «цінності» та «доступності». Інтегральний показник методики виступає в якості індикатора блокування функціонуючих у мотиваційно-смісловій сфері ціннісно-сміслових утворень. Величина індексу «цінність-доступність» вказує на ступінь розходження між тим, «що є», і тим, що «має бути», між «хочу» та «можу», між «хочу» та «маю». Чим вищим є даний показник у досліджуваних, тим в більшій мірі у них проявляється незадоволеність наявною життєвою ситуацією, внутрішній дискомфорт.

Висновки. Проведене пілотажне дослідження дозволило виявити у представників кожної з виділених груп певні сполучення особистісних особливостей, які фіксують різні уявлення про картину світу та свідчать про можливість різних шляхів трансформаційних змін у смісловій сфері. Отриманий матеріал дозволяє попередньо оцінити зв'язок поведінки представників кожної групи з властивим цій групі комплексом особистісних характеристик.

Матеріал статті є лише початком вивчення трансформації особистісного смислу професійної діяльності суб'єкта у процесі його становлення як фахівця. У перспективі подальше дослідження буде спрямоване на співвіднесення комбінацій особистісних властивостей зі структурами смислової сфери.

Список використаних джерел

1. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6 т. – Т.5 / Л.С. Выготский – М.: Педагогика, 1982. – 368 с.
2. Леонтьев А.Н. Философия психологии: из научного наследия / Под.ред. А.А. Леонтьева, Д.А. Леонтьева. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1994. – 287 с.
3. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики / А.Н. Леонтьев. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – 584 с.
4. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения в 2-х тт. / А.А. Леонтьев. – М.: Педагогика, 1983. – Т.2. – 320 с.
5. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. – [2-е, испр. изд.] – М.: Смисл, 1999. – 487 с.
6. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.

7. Леонтьев Д.А. Динамика смысловых процессов / Д.А. Леонтьев // Психологический журнал. – 1997. – Том 18, №6. – С. 13 – 28.
8. Леонтьев Д.А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции / Д.А. Леонтьев // Вопросы философии. – 1996. – №4. – С.15-26.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Vygotskij L.S. Sobranie sochinenij: V 6 t. T.5.[Collected works: In 6 t.t.5] – М.: Pedagogika, 1982. – 368 s.
2. Leont'ev A.N. Filosofija psihologii: iz nauchnogo nasledija [Psychology philosophy: from scientific heritage] / Pod.red. A.A. Leont'eva, D.A. Leont'eva. – М.: Izd-vo Mosk. un-ta, 1994. – 287 s.
3. Leont'ev A.N. Problemy razvitija psihiki [Problems of development of mentality] – М.: Izd-vo MGU, 1981. – 584 s.
4. Leont'ev A.N. Izbrannye psihologicheskie proizvedenija v 2-h tt. [The chosen psychological works in 2 vol.] / A.N. Leont'ev. – М.: Pedagogika, 1983. – Т.2. – 320 s.
5. Leont'ev D.A. Psihologija smysla: priroda, stroenie i dinamika smyslovoj real'nosti.[Sense psychology: nature, structure and dynamics of semantic reality] – [2-e, ispr. izd.] – М.: Smysl, 1999. – 487 s.
6. Leont'ev A.N. Dejatel'nost'. Soznanie. Lichnost' [Activity. Consciousness. Personality] – М.: Politizdat, 1975. – 304 s.
7. Leont'ev D.A. Dinamika smyslovyh processov [Dynamics of semantic processes] // Psihologicheskij zhurnal. – 1997. – Том 18, №6. – С. 13 – 28.
8. Leont'ev D.A. Cennost' kak mezhdisciplinarnoe ponjatie: opyt mnogomernoj rekonstrukcii [Value as interdisciplinary concept: experience of multidimensional reconstruction] // Voprosy filosofii. – 1996. – №4. – С.15-26.

N.F. Shevchenko. Research of the features of personality sense transformation of young specialists' professional activity. The article is devoted to the research of features of personality sense transformation of young specialists' professional activity. The short analysis of categories «sense» and «personality sense» is given. The semantic sphere of personality is considered as a definitely organized aggregate of semantic formations (structures) and connections between them, which provide the semantic regulation of integral vital functions of subject in all of its aspects. Personality sense is studied as the core basis of professional activity, as one of the major factors of its success. On the basis of grading values after the test of M. Rokich respondents were parted on three groups: young specialists who

remained in the profession during 1-3 years of work and motivated it on a subsequent mastery in full; specialists who remained in a profession during the same period but changed their attitude to it; specialists who changed profession on more acceptable at different reasons. On the basis of empiric data received during pilot research, there have been exposed and analyzed the combinations of personality features which determine the transformation changes in the semantic sphere of young specialists and indirectly influence on semantic choices within the framework of professional activity. The complex of psychodiagnostic methods which will allow to explore the individual features of semantic sphere of young specialists was neat, in particular such its parameters, as personality values; sense creative motives; character and orientation of sense creative orientations which set the co-ordinates of development of professional activity; content features of notions about sense of «Me».

Key words: sense, personality sense, semantic sphere of personality, young specialists, professional activity, semantic structures, determinants of transformation, research of features of personality reality.

Отримано: 18.12.2013 р.

УДК 159.923

О.В. Шибрук

Психологічні чинники і механізми формування професійної «Я-концепції» майбутніх рятівників

О.В. Шибрук. Психологічні чинники і механізми формування професійної «Я-концепції» майбутніх рятівників. У статті здійснено теоретичний аналіз психологічних чинників та механізмів формування професійної «Я-концепції». Процес формування професійної «Я-концепції» майбутніх рятівників вбачається у психологічному забезпеченні навчального процесу в освітньому просторі. Зазначається, що становлення професійної «Я-концепції» обумовлено низкою факторів, зокрема соціальним середовищем, процесом соціалізації особистості та соціальною взаємодією під час фахового навчання. Проаналізовано, що більшість авторів розглядають професійний розвиток особистості як інтеграцію двох процесів: розвиток особистості в онтогенезі і професіоналізація особистості з періоду початку професійного самовизначення до завершення активної трудової діяльності. Розглянуто модель професійного розви-